

УДК 811.161.2:81*367.335

Савченко А. Л.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ІЗ СЕМАНТИКОЮ УМОВИ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО СИНТАКСИСУ

У статті проаналізовані різні типи складних речень, що мають семантику умови, і обґрунтований вплив базового семантичного умовного сполучника якщо на конструктивні особливості прислівних складнопідрядних речень на фактичному матеріалі наукового дискурсу.

Ключові слова: умовне значення, складні конструкції, модальний план, реальна умова, гіпотетична умова.

Савченко А. Л. Сложноподчиненные предложения с семантикой условия в системе украинского синтаксиса. – Стаття. В статье проанализированы разные типы сложных предложений, которые обладают семантикой условия, и обосновано влияние базового семантического условного союза якщо на конструктивные особенности присловных сложноподчиненных предложений на фактическом материале научного дискурса.

Ключевые слова: условное значение, сложные конструкции, модальный план, реальное условие, гипотетическое условие.

Savchenko A. L. Complex sentences with the semantic of conditions in the syntax Ukrainian system. – Article.

The article analyzes the different types of composite sentences, which have the semantics of the condition, and proved the influence of basic semantic conditional conjunction якщо on design features preword complex sentences on factual material of scientific discourse.

Key words: conditional value, complex structures, modal plan, real condition, hypothetical condition.

Українська синтаксична система так чи інакше є предметом обговорення на лінгвістичних форумах, а також є об'єктом наукових розвідок. Але питання щодо багатьох аспектів системи складнопідрядних речень усе ще залишаються нерозв'язаними, зокрема, питання функціонування певних семантичних сполучних засобів у таких конструкціях. На цьому акцентує увагу й К.Ф. Шульжук: «Останнім часом простежується тенденція більш детального аналізу складнопідрядних речень із різних позицій. Незважаючи на тривалий час їх вивчення, в українському мовознавстві наявні різні підходи до їх аналізу, відсутня усталена класифікація цих структур» [7, с. 206–209]. На наш погляд, ще недостатнім є опис, систематизація й узагальнення складнопідрядних речень, у яких явно або приховано простежується значення умови.

Не підлягає сумніву, що сполучник *якщо* – найпоширеніший, який найбільшою мірою передає умовне значення.

Опис складнопідрядних речень, де функціонує цей сполучник, є вкрай обмеженим. Звернемося до академічних видань. Так, І.Р. Вихованець відповідно до семантики сполучників виділяє серед основних класів детермінантних складнопідрядних речень умовні речення. Згідно з членуванням, речення зі сполучником *якщо* належать до речень реальної умови. Але під час опису семантичних класів прислівних складнопідрядних речень конструкції зі сполучником *якщо* автор не згадує й звертає увагу на те, що «у сучасному українському мовознавстві не опрацьовано аргументованої кваліфікації цих конструкцій» [3, с. 331]. Н.Ф. Венжинович у процесі опису складнопідрядних речень поділяє підрядні речення на низку функціональних різновидів, зокрема й на умовні, де функціонує й сполучник *якщо* [2, с. 252], але ні в класі прислівних придієслівно-з'ясувальних,

ні в класі прийменниково-означальних підрядних речень авторка не наводить приклади конструкцій із таким сполучниковим засобом. В іншому виданні, коли описуються складнопідрядні речення розчленованої структури, зокрема з підрядними умови, автори наголошують на тому, що в складнопідрядних реченнях із реальною умовою підрядні частини поєднуються з головною за допомогою сполучника *якщо* [1, с. 193]. Але в розділі «Складнопідрядні речення нерозчленованої структури» на згадування про те, що й тут можливе використання сполучника *якщо*, ми не натрапили.

У наукових виданнях ми також не виявили системного опису синтаксичних одиниць, які мають семантику умови, на рівні складного речення. Так, професор Р.О. Христіанінова в численних наукових працях розглянула складнопідрядні речення з різних боків. Одну з робіт автор присвятила аналізу складнопідрядних речень з приреченневими підрядними частинами умови. Професор обґрунтувала виділення двох їхніх типів: потенційної умови та реальної умови, виокремила власне-умовні й невластиво-умовні конструкції, описала їхні семантичні різновиди [6]. Але в інших розвідках автора ми не натрапили на констатацію факту про те, що й у складнопідрядних прислівних реченнях також простежується умовне значення, яке впливає й на структурні характеристики цих синтаксичних одиниць.

В арсеналі наукових праць наявні й роботи, де аналізується вживання складнопідрядних речень умови в певних жанрах, але в цих роботах такі конструкції описуються лише в узагальненому вигляді, зокрема проаналізовані найтипівіші закономірності вживання складнопідрядних речень часу й умови на шпальтах сучасної газетної періодики й умотивована доцільність організації відповідної синтаксичної структури в газетно-публіцистичному

контексті [5]. Цікавими є й наукові розвідки, де аналізуються певні лінгвістичні об'єкти на міжмовному рівні, зокрема Т.В. Гончарова виявила загальне й відмінне в семантико-синтаксичних особливостях речень із підрядними умови в німецькій та українській мовах. Автор дійшла висновку, що семантико-синтаксичні особливості складнопідрядних речень умови відзначаються симетрією між двома мовами. Нерівномірність мовних систем спостерігається у вираженні неозначено-особових і узагальнених предикативних значень [4].

Мета нашої роботи – аналіз різних типів складних речень, що мають семантику умови, і обґрунтування впливу базового семантичного умовного сполучника *якщо* на конструктивні особливості прислівних складнопідрядних речень на фактичному матеріалі наукового дискурсу.

Складні речення, в одній із частин яких позначається умова для здійснення дії, існування явища, позначеного в іншій частині, досить різноманітні. Це й складнопідрядні, і складносурядні речення з численними сполучниковими засобами: *якщо; якби; коли; коли б; як; раз; що; чи ... чи; і; а то; не те; а не те; інакше; в іншому випадку* тощо, а також безсполучникові речення. Але, безумовно, найбільш тонкі відтінки в умовному значенні можуть виражати складнопідрядні речення.

Отже, сполучник *якщо* – найпоширеніший, який найбільшою мірою передає умовне значення, наприклад:

«Якщо змінна «у» вказує на черговий елемент масиву «а», то «у+1» вказує на наступний елемент» (О.І. Щедрина).

Сполучник *коли* також може служити для вираження умовних відношень (як відомо, сполучник *коли* передає, насамперед, часове значення). Умовне значення речення із цим сполучником може виникнути, якщо йдеться не про одиничний тимчасовий акт, а про постійно діючі, звичайні, повторювані факти. Не підлягає сумніву те, що якщо в умовному реченні вжито замість сполучника *якщо* сполучник *коли*, то воно обтяжується часовим відтінком, наприклад:

«Коли кількість уведених і опрацьованих полів дорівнює кількості специфікацій введення в рядку формату, функція scanf () завершує роботу» (О.І. Щедрина).

Тут йдеться про узагальнене явище, про те, що в будь-якому разі повинні бути дотримані певні умови для досягнення зазначеного результату. У таких реченнях сполучник *коли* легко замінюється сполучником *якщо*, наприклад:

«Коли змінна вже оголошена або проініціалізована, її використання є можливим» (О.І. Щедрина). (*«Якщо змінна вже оголошена або проініціалізована, її використання є можливим»*).

Інші випадки вживання таких складних конструкцій не є характерними для наукового й офі-

ційно-ділового стилів, але використовуються в усіх інших. Приєднання частки *би* до сполучника *коли* змінює модальний план висловлювання, повідомляючи про гіпотетичні умови, наприклад:

«Коли б все знав, так би не гинув» (присл.).

Сполучник *коли б* уже не виражає часових відношень, а передає лише гіпотетичну умову.

Як умовний використовується й сполучник *як*, обтяжений ще й часовим значенням, наприклад:

«Невчасно обід, як хліба в домівці немає» (присл.).

Досить активно вживається й має своєрідний відтінок сполучник *раз*. У реченнях із цим сполучником повідомляється про реальну одиничну умову, причому про умову, яка вже здійснилася, і про наслідки, що випливають із неї. Тому речення отримують досить помітний причиновий відтінок, наприклад:

«Раз не знаєш броду, не ходи у воду» (присл.).

Сполучник *раз* здебільшого вживається в побутово-розмовних контекстах, але нерідко використовується й у книжковій мові.

Сполучник *якби* містить невеличку частку *б*, отже, передає гіпотетичну умову. Він відрізняється зниженістю, просторічним забарвленням і не використовується в науковому мовленні, наприклад:

«Якби на коня не спотикачка, так йому б і ціни не було» (присл.).

Умовне значення містять і деякі складносурядні речення. Умовно-наслідкові речення зі сполучником *і* складаються тільки з двох взаємопов'язаних частин, побудованих у суворо визначеному порядку. Формально-граматичною ознакою таких речень є форма дієслів-присудків у частинах (особливо в першій): саме за допомогою форм способу вдається без специфічного умовного сполучника передати модальність умовності, наприклад:

«Програма завантажиться, і на моніторі одразу з'явиться текстове повідомлення» (О.І. Щедрина). (Пор.: *«Завантажилася б програма, і на моніторі одразу з'явилося б текстове повідомлення»*). Для першого речення синонімічним є складнопідрядне речення зі сполучником *якщо* (реальна умова), для другого – зі сполучником *якби* (ірреальна умова). Залежно від лексичного наповнення речення може бути передане й за допомогою наказового способу, що передає умовність, наприклад: *«Завантажуй програму, і на моніторі одразу з'явиться текстове повідомлення»*. У наведених реченнях різні суб'єкти дії в частинах Це – найбільш уживані моделі. Проте є речення, де суб'єкт дії в обох частинах речення один і той же, наприклад:

«Ви надіслали електронного листа за неіснуючою адресою, і ви одержали його самі» (Л.М. Дибкова).

Дійсний спосіб дієслів-присудків під час передавання умовного значення, як правило, представлений майбутнім часом, наприклад:

«Звернемося до системної папки «Мій комп'ютер», і ми дізнаємося обсяг вільного місця на жорсткому диску» (Л. М. Дибкова).

Однак умовне значення тут ускладнене часовим відтінком (пор.: *якщо звернемося – коли звернемося*). Повний перехід до часового значення виявляється в разі вживання в обох частинах теперішнього й минулого часів:

«Звертаємося до системної папки «Мій комп'ютер», і ми дізнаємося обсяг вільного місця на жорсткому диску». «Звернулися до системної папки «Мій комп'ютер», і ми дізналися обсяг вільного місця на жорсткому диску».

Безсполучникові речення характеризуються тими ж, що й у складносурядних речень, показниками модальності для передавання умовного значення в частинах, тобто використанням різних способів дієслів-присудків. При цьому безсполучникові речення більш динамічно передають дію порівняно зі сполучниковими, наприклад: «Зробиш спішно – вийде смішно» (присл.); «Ластівки низько літають – дощ обіцяють» (присл.). Безсполучникові речення, як правило, не використовуються в науковому мовленні.

Базовими в групі складних речень із семантикою умови є складнопідрядні речення з умовною підрядною частиною. За трактуванням Н.Г. Шкурятної й С.В. Шевчук, складнопідрядні речення з підрядними умови – це такі речення, підрядна частина яких указує на умову, за якої відбувається, відбулася чи може відбутися дія, про яку йдеться в головній частині. Умова, на яку вказується в підрядній частині, може бути реальною чи ірреальною [8, с. 613]. Ми також, як і автори, класифікуємо їх як реальні, потенційні (можливі) й ірреальні (гіпотетичні) умови. Домінуючими в групі складнопідрядних речень з умовною підрядною частиною є речення з підрядними, які передають потенційну умову. Тут підрядна частина повідомляє про умову, яка може здійснитися, наприклад:

«Програма працюватиме, якщо правильно побудувати її алгоритм» (О.І. Щедрина).

У реченнях реальної умови підрядна частина повідомляє про умову, яка здійснюється або здійснилася, наприклад:

«Якщо джерела даних є архівними об'єктами, відповідні потоки маркуються назвами атрибутів об'єктів» (О.І. Щедрина).

У реченнях ірреальної умови підрядна частина повідомляє про умову, яка не здійснилася, наприклад:

«Якби дві або більше ліній не поєднувалися в одну, то місце об'єднання не повинне б було бути зміщеним» (Л.М. Дибкова).

Відмінності в реченнях потенційної, реальної, ірреальної умови визначаються модально-часовими властивостями частин, співвідношенням видочасових форм дієслів-присудків, характером сполучників і лексичним наповненням частин речення.

Так, для ірреальних речень характерним є умовний спосіб, у реченнях потенційної умови, як правило, не використовується минулий час тощо. Порядок розташування частин у складнопідрядних реченнях з умовною підрядною частиною («Якщо змінна величина набуває всіх значень із деякого проміжку, то її вважають неперервно змінною» (В.В. Липовик)) строго не фіксований. За висновком Н.Ф. Венжинович, у складнопідрядних реченнях підрядне речення може виступати в постпозиції, інтерпозиції та препозиції щодо головної частини. Його синтаксична позиція залежить від характеру підрядного зв'язку. Якщо підрядне речення поєднується з головним реченням детермінантним підрядним зв'язком (як у нашому прикладі), то типовим є вільне їх розташування [2, с. 253–254]. У реченнях цього виду форми часу присудків не можуть бути обрані довільно, оскільки подія, яка чимось зумовлюється, не може відбутися раніше, ніж буде реалізована сама умова. Отже, є граматичні обмеження на форми часу присудків, що виражаються в співвіднесеності цих форм. Між головною й підрядною частиною є й семантична співвіднесеність – конкретні дії або події можливі за певних умов.

З описаного нами вище випливає, що структура розчленованих складнопідрядних речень з умовною підрядною частиною характеризується гнучкістю, граматичним обмеженням обох частин, семантичною співвіднесеністю головної й підрядної частин.

Сполучник *якщо* може функціонувати не тільки у властивому йому значенні – умовному, але й як з'ясувальний. Сполучник *якщо* вносить у з'ясувальну підрядну частину відтінок умови. При опорних словах зі значенням, яке характеризує, сполучник *якщо* набуває значення гіпотетичного припущення [2, с. 706]. У з'ясувальних складнопідрядних реченнях зі сполучником *якщо* («Не є припустимим, якщо найменше значення с функція $f(x)$ набуває в двох точках» (В.В. Липовик)) позиція підрядної частини строго закріплена, підрядна частина може розташовуватися тільки в постпозиції до головної частини. Отже, речення цього виду мають негнучку структуру. Головна й підрядна частини граматично співвіднесені. Головне речення має й семантичне обмеження через те, що воно повинне містити у своєму складі слово зі з'ясувальним значенням. Під час зміни лексичного складу головної частини порушиться співвіднесеність частин складного речення. На підрядну частину такого обмеження немає.

Звертаємо увагу на те, що тоді, як сполучник *якщо* в з'ясувальному значенні вносить у підрядну частину відтінок реальної умови, сполучник *якщо*, ускладнений елементом *б*, надає з'ясувальній підрядній частині відтінок ірреальності, гіпотетичності. Частина *б* – виразник модальності ір-

реальності, у головній частині дієслово-присудок уживається в умовному способі. Головна частина, де підрядна частина оформлена сполучником *якщо*, а також сполучником *якщо*, ускладненим часткою *б*, як правило, містить заперечну частку *не (ні)*. Такі речення вказують на умови, що перешкоджають здійсненню дії.

Отже, структура з'ясувальних складнопідрядних речень з асемантизованим умовним сполучником *якщо*, а також у тому разі, коли він ускладнений наявністю елемента *б* у підрядній частині, має такі особливості: негнучкість; граматичну співвіднесеність обох частин; семантичне обмеження головної частини і його відсутність у підрядній. Хоча умовний сполучник *якщо* й асемантизувався в з'ясувальних конструкціях, проте привніс в їх структуру гнучкість, а також граматичну співвіднесеність обох частин – характерні ознаки складнопідрядних речень з умовною підрядною частиною.

Сполучник *якщо* функціонує й у присубстантивних складнопідрядних реченнях. За нашими спостереженнями, у присубстантивних структурах зі сполучником *якщо* коло опорних слів обмежене. Зазвичай це іменники (*випадок, умова* й деякі інші). Значення цих слів семантично недостатньо, і тому вони потребують поширення. Найчастіше ці слова вживаються з антецедентами *той* і *такий*. Наприклад:

«У тому випадку, якщо функція дійсної змінної задана деяким аналітичним виразом, її областю визначення D вважається множина допустимих значень x» (В.В. Липовик).

Означальна підрядна частина оформлюється сполучником *якщо*, який вносить в її значення відтінок умови. Звертаємо увагу на те, що в складнопідрядних реченнях із підрядними умови, якщо умовні відношення не ускладнені іншими видами синтаксичних відношень, частини можуть вільно варіюватися, позиція підрядної частини строго не закріплена. У нашому ж прикладі речення порядок розташування частин строго фіксований. Підрядна частина повинна розташовуватися в постпозиції або інтерпозиції до головної, яка містить опорний компонент – іменник, що потребує поширення. Наявність антецедента *той* (або *такий*) свідчить про те, що поширювач повинен бути з означальним значенням.

Частини цього прикладу речення граматично співвіднесені. Наприклад, форма майбутнього часу присудка в головній частині неможлива за наявністю форми присудка в минулому часі в підрядній тощо. Головна й підрядна частини також співвіднесені й семантично. Лексичне наповнення підрядної частини, що має відтінок умови, має логічно визначатися виходячи з лексичного наповнення головної й навпаки. Отже, структура присубстантивних складнопідрядних речень зі сполучником *якщо* характеризується негнучкістю, граматичною співвіднесеністю частин, семантичною співвіднесеністю головної й підрядного речень.

Виходячи з поданої характеристики, можна переконатися в тому, що крім того, що сполучник *якщо* вносить у значення підрядної частини присубстантивного речення відтінок умови, вплив сполучника *якщо* на структуру присубстантивного речення значний, тому що вона отримала такі ознаки, як граматичну та семантичну співвіднесеність частин, характерні для умовних складнопідрядних речень. Проте в результаті асемантизації умовного сполучника *якщо* в присубстантивних конструкціях частини строго фіксовані, а негнучкість структури, яку має наведений вище приклад речення, – характерна особливість типових присубстантивних речень.

Викладене вище дозволяє нам дійти такого висновку. Семантичне значення умови характерне не тільки для складносурядних, безсполучникових і складнопідрядних речень розчленованого типу з підрядною частиною умови, але й для складнопідрядних речень нерозчленованого типу – з'ясувальних і присубстантивних. Унаслідок присутності специфічних умовних сполучників у нехарактерних для них реченнях конструктивні характеристики цих речень піддаються змінам – вони отримують граматичну та семантичну співвіднесеність частин. Асемантизація умовних сполучників у реченнях нерозчленованого типу виражається в строго закріпленій позиції підрядної частини – вона завжди постпозитивна.

Безсумнівно, наші наукові дослідження потребують подальших пошуків. Відомості нашої роботи можуть бути застосовані під час аналізу синтаксичних систем усіх мов східнослов'янської групи.

Література

1. Бевзенко С.П. Сучасна українська мова. Синтаксис : [навчальний посібник] / С.П. Бевзенко, Л.П. Литвин, Г.В. Семеренко. – К. : Вища школа, 2005. – 270 с.
2. Венжинович Н.Ф. Сучасна українська літературна мова : [навчальний посібник] / Н.Ф. Венжинович. – 3-тє вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2008. – 304 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гончарова Т.В. Семантико-синтаксичні особливості речень із підрядними умови в німецькій і українській мовах / Т.В. Гончарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/18_APSN_2014/Philologia/4_172187.doc.htm.
5. Завоюра І.О. Стилїстичні функції складнопідрядного речення з підрядними умови та часу в сучасних друкованих ЗМІ / І.О. Завоюра [Електронний ресурс]. – Режим доступу : jnl.nau.edu.ua/index.php/Fly/article/download/2534/2524.

6. Христіанінова Р.О. Складнопідрядні речення з приреченневими підрядними частинами умови / Р.О. Христіанінова // Мовознавчий вісник: зб. наук. пр. / МОНМС України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси, 2011. – Вип. 12–13. – С. 167–172.

7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : [підручник] / К.Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

8. Шкурятяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: [навчальний посібник] / Н.Г. Шкурятяна, С.В. Шевчук. – К. : Літера, 2000. – 688 с.

Джерела фактичного матеріалу

9. Дибкова Л.М. Інформатика і комп'ютерна техніка : [підручник] / Л.М. Дибкова. – К. : Академвидав, 2011. – 464 с.

10. Липовик В.В. Математичний аналіз : [навчальний посібник] / В.В. Липовик, О.В. Максимов. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2009. – 196 с.

11. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Інститут мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Т. Рильського НАН України ; упоряд. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 2001. – 391 с.

12. Щедрина О.І. Алгоритмізація та програмування процедур обробки інформації С++ : [навчальний посібник] / О.І. Щедрина. – К. : КНЕУ, 2001. – 224 с.